

Oryantalizm, Sömürgecilik ve 21. Asra Yansımaları

Orientalism, Colonialism and Their Effects to the 21st Century

Yasin YILMAZ^a

^aAnkara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Ankara, TÜRKİYE

Received: 16.06.2020

Received in revised form: 29.06.2020

Accepted: 29.06.2020

Available online: 20.08.2020

Correspondence:

Yasin YILMAZ
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
yasinyil_63@hotmail.com

ÖZ Pusulanın icadı ve Coğrafi Keşiflerin başlamasıyla birlikte Batılı devletler arasında sömürgecilik yarışı başlamıştır. Portekiz’le başlayan Hollanda ve diğer Avrupa ülkeleri ile devam eden sömürgeciliğin en büyük aktörü İngiltere olmuştur. Rönesans, Aydınlanma ve Büyük Fransız İhtilali’nden sonra ulus devlet anlayışı ortaya çıkmıştır. Emperyalist düşüncede olan devletler için, milletlerin küçük devlet modelleri, onların sömürülmesinde kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur. Özellikle Afrika, Ortadoğu ve Güneydoğu Asya, sömürgeci devletlerin faaliyet alanını oluşturmuştur. Batı, söz konusu üç bölgeyi sömürgeleştirmeden önce tabii zenginliklerini öğrenmek adına Müslümanların yaşadığı yerler başta olmak üzere din, dil, düşünce, sanat ve ekonomileriyle ilgili “oryantalizm” adıyla araştırmalar yapmıştır. Bundan dolayı oryantalizm ve sömürgecilik faaliyetlerinden en çok İslam toplumları zarar görmüşlerdir. Çünkü Batılıların oryantalizm adıyla yaptıkları çalışmalar, Müslümanların tarihleri boyunca maruz kaldığı ve etkileri hâlâ devam eden en önemli tehlike olan kültürel yozlaştırma ve sömürüye neden olmuştur. Arapçada “istişrak”, Türkçede “Doğubilimcilik” ve Batı dillerinde “oryantalizm” şeklinde ifade edilen kavram; Doğu, özellikle de İslamiyet hakkında araştırmalar yapmak anlamına gelmektedir. Aslında tarihî gelişmelere baktığımızda Doğu araştırmaları olarak bilinen bu kavramın arkasında, Doğu’yu sömürme ve ulaştıkları bölgelerde yaşayan toplumlar arasında misyonerlik faaliyetlerini sürdürme düşüncesi yatmaktadır. Dolayısıyla oryantalizmin İslamiyet ve Müslümanlara karşı dinî, siyasi, kültürel ve ekonomik olarak yürütülen faaliyetlerin bütünü olduğu söylenebilir. 18. yüzyılda Aydınlanma ile beraber planlı olarak ortaya çıkan oryantalizm araştırmaları sonucunda tespit edilen yerlerin yer altı ve yerüstü kaynaklarını ele geçirmek için sömürgecilik dönemi başlamıştır. Bu çalışmamızda başta İslam dünyasını etkileyen, günümüzde de farklı şekillerde devam eden oryantalizmin ve sömürgeciliğin kısaca tarihî seyri üzerinde durduktan sonra 21. asrın başında hangi metotlarla faaliyetlerine devam ettiklerini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm; sömürgecilik; kültürel sömürgecilik; 21. yüzyıl

ABSTRACT With the invention of the compass and the start of geographical discoveries, the colonial race began between the Western states. England was the biggest actor of colonialism that started with Portugal and the Netherlands and other European countries. After the Renaissance, Enlightenment and then the Great French Revolution, the nation-state understanding emerged among nations. For states that has imperialist thoughts, the shaping of nations into small states facilitated their exploitation. It has been the arena of colonialist states, especially Africa, the Middle East and Southeast Asia. In order to learn the natural riches of these three regions, the West conducted researches on "orientalism" on religion, language, thought, arts and economies, especially where Muslims live, in the first stage. From the birth of orientalism and colonialism until today, Islamic societies have been the most damaged. Because the studies carried out by the Westerners under the name of orientalism have been the biggest danger that the Muslims have been exposed to throughout their history, and the cultural corruption and exploitation of which still continues. The term expressed as "Istishraq" in Arabic, "Oriental Science" in Turkish and "Orientalism" in Western languages means doing research on the East and Islam in particular. In fact, when we look at historical developments, behind this concept, known as eastern research, is to continue its missionary activities among the societies living in the East and the regions they have reached. Therefore, it is obvious that orientalism is a religious, political, cultural and economic movement against Islam and Muslims. In the 18th century, the colonialism period began to seize the underground and aboveground resources of the places identified as a result of the oriental researches that emerged in a planned manner with the Enlightenment. In this study, we will try to reveal by which methods they continued their activities at the beginning of the 21st century after briefly emphasizing the historical course of orientalism and colonialism, which primarily affected the Islamic world and continues in different ways today.

Subject of the Study

This study focuses on the purpose of orientalism that emerged after Islam and colonialism, how it developed and what shapes it took in the historical process shortly. Especially with its emergence, it has been revealed what the effects of orientalism, which is the discovery branch of colonialism and the road map of missionary, which affect Muslims in Islamic History. The religious, political, social, economic and cultural transformations that started with the Renaissance in Europe affected science, thought, art and literature, and their negative reflections on the Islamic world were tried to be explained based on the events that developed.

At the beginning of the 20th and 21st centuries, it is stated by examples that Muslims are still under the influence of orientalism culturally. It was also explained that the change that occurred in the mind of Muslims under the influence of orientalism was criticized by many Muslim thinkers and scientists, just as orientalist did.

In parallel with this, it was observed that European colonialism started with the discoveries of geography, especially in the regions where Muslims live. The issue of Africa, Asia and especially the Middle East, which is rich in energy slate, is the favorite places for colonies by Westerners was tackled. It is stated that postmodern colonialism and orientalism, which started with the 20th century today, continued in the 21st century.

Purpose of the Study

Muslims whose worlds of thought and mind change due to orientalism should know their history well. Because it is necessary to raise awareness of who is the friend and the enemy of Muslims. It is to contribute to the reconstruction of the Muslim mind that the Prophet had built with the understanding of repentance and distancing from evil by prioritizing loyalty and trust in Mecca to reach the old days of Islamic civilization, which aims to protect the oppressed, homeless, poor and musk throughout their history.

In addition, in the Qur'an Allah states that He created all people from men and women and divided them into peoples to meet and help each other. The commentators stated that the separation of the tribes was not to take offense, fight and destroy the lives of people, but to establish a happy and prosperous world by meeting and helping and loving each other, and completing their shortcomings.

The Qur'an teaches us that in many verses like this, we have to live in peace in the earth, we share with the common denominator of "being human", having different religion, language, culture, color, geography and economic power on the same planet. For this purpose, it is inevitable that societies and states with a certain religion, language and culture should endure and reflect this understanding to their lives with different worldviews and lifestyles.

Importance of Study

The importance of the study is to raise awareness and message to Muslim readers in a world where exploitation, racism, discrimination and othering continue. In an age when communication, science and transportation are developing in a dazzling manner, it is aimed to emphasize making the international community more sensitive to prevent humiliation of people.

On the other hand, in order for the Islamic world and civilization to be restored, it is necessary to reconstruct the Muslim mind, based on righteousness, trust, legitimacy, consultation, justice, merit and competence, and morality. We can only reach the bright days that we longed for when the science, which was the lost property of Muslim, once again dominated the Qur'an. It has been stated that conflict, ignorance, poverty, and misfortune have removed from our lives and the importance of applying union, knowledge, wisdom and the liberty in which it stated by the Prophet as principle.

Problem of the Study

What were the effects of orientalism religiously, politically, socially and culturally?

What are the historical course of colonialism and the dice it gives to states socially and economically?

What are the reasons why racism, discrimination and othering continue in the West?

What are the harms of orientalism and colonialism to the Islamic World and Muslims?

The Method of the Study

The research is based on text analysis of classical and contemporary texts, articles, encyclopedia articles, symposium papers and websites obtained from general screening and human-historical studies. In other words, the historical data obtained from the identified sources were reviewed one by one, and a certain interpretation was made in a way that was objective and free from emotionality, based on the findings obtained through analysis, criticism and evaluation.

The Results of the Study

In the world dominated by orientalism, missionary and colonialism, as a result of the struggles throughout history, it has been revealed that man does not accept to be a captive and does not want to work only for a fee. It is a fact that in the First and Middle Ages, people were deprived of all kinds of rights as slaves, they were employed in every job requested by their owner and no rights were given to him. Later, at the end of the 18th century, as a result of the development of the industry with the "Great Industrial Revolution", the capital owners, who were entrepreneurs, employed workers for a very low wage. Most of the product after the production was owned by capital owners and very few by workers. This situation, especially after the "Great French Revolution", this unfair wage distribution mobilized some circles and caused some economic movements to emerge in the face of brutal capitalism.

In the years when the Ottoman went towards destruction, it started to fight against the Western Muslims both politically / militarily and culturally. Anti-Islamic behaviors that continue rapidly every day are seen in many areas today. Especially in this struggle

centered on the Palestinian-Israeli conflict, although they are Jews, the West stands with Israel and prevent Muslims from acting in unity. In this way, Muslims are surrounded all over the political / military, economic and cultural fields, and we see that many Islamic states serve the West, not Muslims.

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de bütün insanları bir erkek ile bir kadından yarattığını, birbirleriyle tanışmaları ve yardımlaşmaları için de onları halklara ayırdığını bildirmektedir.¹ Kur'ân'ın yorumcuları olan müfessirler, kabilelere ayrılışın insanların birbirlerine darılmak, savaşmak ve yekdiğerinin hayatını yok etmek için değil, tanışıp yardımlaşıp birbirlerini severek, eksiklerini tamamlayarak mutlu ve müreffeh bir dünya kurmak olduğunu belirtmişlerdir.² Kur'an, bunun gibi birçok ayetinde aynı gezegende farklı din, dil, kültür, renk, coğrafya ve ekonomik güce sahip olarak, “*insan olmak*” ortak paydası ile paylaştığımız yerkürede barış içerisinde yaşamak zorunda olduğumuzu bizlere ders vermektedir. Bunun için de belli bir din, dil ve kültüre sahip toplumların ve devletlerin farklı dünya görüşü ve yaşam biçimine sahip olan insan ve insan gruplarına tahammül etmesi ve bu anlayışını hayatına yansıtması kaçınılmazdır.

Tevhidi merkez olarak ortaya çıkan İslamiyet, Hıristiyanların teslis, çarmıha gerilme, haç önünde eğilme gibi inançlarının yanlış olduğunu ortaya koymasıyla, bu din mensupları hem kendilerini savunmak ve hem de İslam'ın gerçek bir din olmadığı iddiasıyla karşı saldırıya geçmiştir.³ Bunun üzerine İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren İslam'ı ve Hz. Peygamber'i tarihî hakikatinden koparmak ve küçük düşürmek için harekete geçmişlerdir. İslam dininin kısa sürede geniş alanlara yayılmasıyla, Müslümanlar aleyhine teolojik, siyasî ve kültürel meydan okumalar ve algı operasyonlarına başlamışlardır.

Bunun bir yansıması olarak Aydınlanma döneminden itibaren 19. ve 20. yüzyıllarda oryantalizm, Doğu bilim veya Doğu dünyası bilim ya da Şark ilmi demektir. Oryentalist ise, genel anlamıyla ve bir bütün olarak Yakın, Orta ve Uzak Doğu'yu dili, edebiyatı, tarihi, inanç sistemleri, hukuku, medeniyeti ve dinleriyle incelemeye çalışan Batılı bilim adamları tarafından kullanılan bir terimdir. Ancak son dönemlerde araştırma alanının en önemli konusunu İslam dini ve İslam dünyası oluşturmuştur.⁴ Oryantalizm üzerine kapsamlı bir eser yazan Edward Said de “Oryantalizm daha ziyade jeopolitik bilincin estetik, akademik, iktisadî, sosyolojik, tarihî ve filolojik metinler arasında dağılımıdır; sadece temel bir coğrafi ayırım değil, bilimsel keşif, filolojik restorasyon, psikolojik tahlil, coğrafi görünüm ve sosyolojik tasvir yolu ile oluşturup muhafaza ettiği bir dizi menfaatin ayrıntılı ifadesidir” demektedir.⁵ Oryantalizmle beraber Avrupa'da “*Avrupa merkezilik*”⁶ denilen yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre Avrupa'nın “*etnisitesi beyaz ırk, dini Hıristiyanlık ve kültür ile medeniyetinin menşei Roma ve eski Yunan*” olmuştur. Artık Avrupa kültür ve medeniyeti kendisini söz konusu üç esas üzerinden ifade etmeye başlamıştır ve bunun dışında kalanlar “*öteki*” olarak nitelendirilmiştir. Bu anlayışı içselleştiren Avrupalı'nın gözünde “*öteki*”nin karşısındaki kendilerini yani “*biz*”i belirleyen en

¹ Hucûrât, 49/13.

² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Şûra Yay. İstanbul 1993, 6/540.

³ İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, İnsan Yayınları, 19. baskı, İstanbul 2018, s. 80-81.

⁴ Rudi Paret, *ed-Dirâsâtü'l-İslamiyye ve'l-Arabîyye Fi'l-Câmiati'l-Almaniyye*, (çev. Mustafa Mahir), Kahire 1967, s.11; Mahmud Hamdi Zakzûk, *el-İstîsrak ve'l-Halfiyyetü'l-Fikriyyeli's-Sıra'l-Hadarî*, Kuveyt 1404/1984, s. 18; Adnan Vezzân, *el-İstîsrak ve'l-Müsteşrikûn*, Mekke 1984, s. 15. Bunların dışında oryantalizmle ilgili bkz: Jean Paul Roux, *el-İslam fi'l-Garb*, (çev. Necde Haçer - Said el-Izz), Beyrut 1960; Mustafa Sibâî, *el-İstîsrak ve'l-Müsteşrikûn*, Beyrut 1979.

⁵ Edward Said, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, (çev. Selahaddin Ayaz, Pınar Yay., 2. baskı, İstanbul 1989, s. 30.

⁶ Bkz. Necmettin Alkan, “Tarihin Çağlara Ayrılmasında ‘Üç’lü Sistem’ ve ‘Avrupa Merkezci’ Tarih Kurgusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, c. 2, sayı: 9, s. 23-42; N. Alkan, “Tarihin Çağlara Ayrılmasında ‘Üçlü Sistem’ ve Türk-İslam Tarihi'nin Çağ Taksimi Meselesi”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2014, c. 3, sayı: 2, s. 43-64.

önemli unsurlardan biri, kültürel kimliğin belirleyicisi olarak dindir; yani Hıristiyanlıktır. Beyaz insan en mükemmel insan ise, bu anlayışa göre Hıristiyanlık da en mükemmel dindir.⁷ Diğer yandan yazdıkları eserlerde, tarihin kaynağının Avrupa olduğunu ispat etmeğe çalışmışlar, kendi kavramları ve düşünceleri doğrultusunda Doğu'yu incelemeye başlamışlardır.⁸

Yahudilerdeki “*Şa’ullahi Muhtar / Allah’ın seçkin kavmi*” düşüncesi, Hıristiyan Batılılar tarafından pratize edilerek, dünyanın yer altı ve yer üstü kaynaklarının sanki kendilerine aitmiş gibi görmüşler ve gittikleri yerlerin zenginliklerini sömürmüşlerdir. Batı’nın ortaya koyduğu bu pratikten şu çıkmaktadır; onlar için “*öteki*” konumunda olan yerli insanların yaşamı hiç önemli değildir. Çünkü bu anlayışa göre “*öteki*”ler, “*biz*”e çalışmak ve hizmet etmek zorundadır. Müslümanları zor durumda bırakmak ve sömürmek için keşif kolu görevini üstlenen Batılı aktivistler/oryantalistler, Doğu hakkında yaptıkları çalışmalarda objektif gibi görünerek, en önemli konularda İslam’a ve onun Peygamberine en ağır darbeyi vurmuşlardır. Dolayısıyla söz konusu anlayışın hâkim olduğu Batılı’nın, zihin dünyası ve kültürel birikimi ne kadar geniş olursa olsun, ne kadar tarafsız ve objektif davranmaya çalışırsa çalışsın, nesnel davranmadıkları tarihi bir hakikattir.

Tarihî süreçte sahip oldukları ve oluşturdukları düşünce ve zihin dünyasına, yaptıkları aktivitelere ve tarihi gerçeklere bakarak, Batılı’nın dünyasında asırlar boyunca oryantalizm,⁹ misyonerlik,¹⁰ sömürgecilik/kolonyalizm, emperyalizm¹¹ ve İslam düşmanlığı birbirinden ayrılmaz şekilde sürekli varlığını korumuştur. Bu kavramlar amaçları farklı olsa da Doğu’yu ötekileştirmek, Hıristiyanlığı yaymak, sömürmek, koloniler kurmak ve İslam’ı sahte din olarak göstermek için birbirinin mütemmimi olmuştur. Mazide oluşturdukları bu tutumları bugün de vardır yarın da olacaktır. Bu kavramları hayat felsefesi yapan Batılılar, özellikle kendilerine en büyük engel ve rakip olarak gördükleri İslam’ı, tarihî hakikatten koparmak, Müslümanların birlik ve beraberliğini bozmak için dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda bütün planlarını dün ve bugün olduğu gibi yarın da ortaya koyacaklardır.

Tarihin ilk dönemlerinden modern çağlara kadar oryantalizm, kolonyalizm ve emperyalizm gibi kavramların arka planına baktığımızda, adil bir paylaşımın olmadığı, güçlünün zayıfı ezdiği ve onu sömürdüğü tarihî bir gerçektir. Bunun sonucunda güç sağlama ve sömürü düzeniyle yeryüzünün mazlum ve zayıf olan birçok bölgesinde ayrımcılık, ötekileştirme, eşitsizlik ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada bunların kavramlaşmış hali olan oryantalizm ve sömürgeciliğin tarihi serüveni üzerinde

⁷ Bilal Gökür, “Kur’an’da Ehl-i Kitap “Öteki” mi? İslam Araştırmalarında Oryantalizmin Kavramsal Etkisi”, *İslami Araştırmaları Dergisi*, 2005, sayı: 14, s. 41.

⁸ Bilal Gökür, *a.g.m.*, s. 44; Bekir Kuzudişli, “Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek”, *Ustûl: İslam Araştırmaları*, 2016, sayı: 25, s. 10.

⁹ Oryantalizm için bkz. Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, c. 33, s. 428-437.

¹⁰ Misyonerlik ile ilgili bkz. Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, 33/193-199; Mehmet Deri, *Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*, IQ Kültür Sanat Yay, İstanbul 2009, s. 96 vd. Kökeni açısından misyon ve misyoner kelimeleri Latince “*missio*” kelimesinden türemiştir. Misyon kelimesi sözlükte görev, yetki, vekâlet; bir kimseye bir işi yapması için verilen özel vazife anlamına gelir. Dolayısıyla misyoner yetkili görevli kimse, Hıristiyanlığı yaymayı vazife edinmiş kendisini bir fikrin yayılmasına adanmış kimse demektir. Bu görev ve yetki diplomatik olabildiği gibi dini de olabilmektedir. Dini faaliyet ve propaganda için kendisine özel bir görev verilen din adamı rahip ve rahibe misyoner olarak adlandırılmaktadır (Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları Ankara 1993, s. 381).

¹¹ **Emperyalizm:** Latince “*imperium*”a dayanan ve Fransızca “*imperialisme*” kelimesinden diğer dillere geçen emperyalizm kelimesinin sözlük anlamı; diktatörlük gücü, merkezî hükümet, keyfi yönetim metotları ve bir nevi işletmecî rol modeli anlamına gelmektedir. Kavram olarak ise; bir devletin, diğer devletler aleyhine genişlemesi, onları siyasî ve ekonomik hâkimiyeti altına almasına dayanan yayılmacı bir politikadır. Emperyalizm kavramının kullanımı, 1870’lerde daha çok İngiltere’de yaygınlaşmıştır. İngiliz başbakanının (Disraeli) sömürge imparatorluğunu güçlendirme ve genişletme politikalarını tanımlamak için emperyalizm kavramına başvurulmuştur. Böylece emperyalizm, sömürgecilikle eş anlamda kullanılmaya başlanmıştır. (H. Emre Bağçe, “Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi”, *İstanbul Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 28, s. 65; Deri, *a.g.e.*, s. 102 vd.

durduktan sonra günümüzdeki durumunu özellikle İslam ülkeleri özelinde ele alarak bir değerlendirme yapacağız.

A. ORYANTALİZM VE SÖMÜRGEÇİLİK

İslam'ın erken dönemlerinden itibaren Müslüman devletlerde zimmî olarak yaşayan Hıristiyanların yazdıkları eserlere dayanarak ortaya çıkan oryantalizmi üç safhada ele alabiliriz. Birinci safha, İslam'ın ilk yıllarından itibaren dinî polemiklerle Müslümanlara karşı mutlak bir önyargıyla başlayıp, Rönesans ve Aydınlanma dönemine kadar olan süreyi içine almaktadır. İkinci safha, Rönesans ve Aydınlanma dönemiyle (16.-19. yüzyıla kadar), modern anlamda başlayarak devam etmiştir.¹² Avrupa'da Rönesans ve Aydınlanma dönemleriyle¹³ beraber dini ve felsefi araştırmalarda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Söz konusu dönemde akılcılığın hâkimiyetiyle beraber başta Hıristiyanlık olmak üzere dinler sorgulanmaya başlamış ve sürecin devamında, Batıda fikir hayatı tedrici şekilde siyasî ve dinî otoritelerin tahakkümünden kurtulmuş, akıl ve tecrübî bilgi ön plana çıkmıştır. Akla verilen önemden dolayı Aydınlanma dönemi düşünürlerinin dine bakışı da tamamen değişmiştir.¹⁴ Bu arada Batı'da Hz. Muhammed (s.a.v.) düşmanlığı da yavaş yavaş yoğunluğunu kaybetmiş, İslam kaynaklarının Batı dillerine tercümesi ile bilimsellik adına İslam'ı temel kaynaklarından öğrenerek kısmen de olsa nesnel yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.¹⁵

Üçüncü safha ise, 19. yüzyılın ikinci çeyreğiyle başlayıp günümüze kadar devam etmiştir/etmektedir. Bu süreçte Batı'nın siyasî/askerî faaliyetlerine paralel olarak Osmanlı Devleti'ni yıkma ve bünyesinde bulunan İslam ülkelerini sömürme düşüncesi ön plana çıktığı, yapılan oryantalizm çalışmalarının, teori alanından pratik alana geçtiği ve Müslümanların meskûn olduğu bölgelerin sömürülmesinde takip edilecek politikaların belirlendiği görülmüştür.¹⁶

Diğer yandan oryantalizmin ortaya çıkışında ve gelişmesinde Batı'nın İslam'ı karalama çabasının önemli rolü olmuştur.¹⁷ Oryantalistler çıkarlarına uygun bazı ilkeler ortaya koyarak değerlendirme yoluna gitmişler, ancak bunu yaparken araştırma metotları ne kadar seçkin özellikler taşısa da, İslam Tarihi ve onun Peygamberi (s.a.v.) hakkında makul, kapsamlı ve bütünlüğü içerisinde tutarlı bir yorum getirmeleri mümkün olmamıştır.¹⁸ Çünkü İslam tarihinin önemli olaylarını değerlendirirken öznel

¹² Özellikle XVII. yüzyılın sonlarında Batıdaki filoloji çalışmaları doğrultusunda Arapça öğretimi, Kur'an'ın Batı dillerine tercümesi hususlarında büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Bu dönemde oryantalistler birinci safhadan farklı olarak çalışmalarını ilmi bir niteliğe kavuşturmuşlar ve Kur'an, Hz. Peygamber ve İslam ile ilgili gerçeği yansıtmayan farklı iddialarını ileri sürmüşlerdir. Ancak bilgi edinmek ve bilimsel metotlarla yapılanlar olsa da kendi usullerine göre yaptıkları bu çalışmaların ekserisi ilk dönemde başlayan önyargı ve polemik geleneğinin bir sonucu olarak "gerçeği göremeyen ya da görmek istemeyen" bir anlayışla yürütülmüştür. (Özcan Taşçı, "C. H. Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandte Orientalistik) Anlayışı-Oryantalizm Çalışmalarının Siyasallaşma Süreci", *Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2006, c. 47, sayı: 2, s. 144.

¹³ Bu süreç içinde Batıda fikir hayatı, tedrici biçimde siyasî ve dinî otoritelerin tahakkümünden kurtulmuş, akıl ve tecrübî bilgi öne çıkmıştır. Kant'ın ifadesiyle Batı insanı artık "aklı kullanma cüreti" göstermiş, bilginin ve toplumsal düzenlemelerin kaynağına akıl yerleştirmiştir. Akla verilen bu önem çerçevesinde Aydınlanma dönemin düşünürlerinde dine bakış de temelli olarak değişmiştir. (Seyfettin Erşahin - İbrahim Sarıçam - Mehmet Özdemir, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Nobel Yay., Ankara 2011, s. 77.

¹⁴ Erşahin vdğr., *a.g.e.*, s. 77.

¹⁵ Erşahin vdğr., *a.g.e.*, s. 218.

¹⁶ Özcan Taşçı, *a.g.m.*, s. 144.

¹⁷, Erşahin vdğr., *a.g.e.*, s. 2.

¹⁸ Oryantalist düşünceye göre; Doğu toplumları geridir, Batı toplumları ileridir. Batı ve Doğu toplumları iki farklı varlık alanı oluşturacak derecede farklıdır. Doğu hep geri kalacaktır, çünkü durağan ve gelişme özelliğinden yoksun toplumlardır. Batı toplumu dinamik, bundan dolayı her zaman üstün ve ileri olarak kalacaktır. İleri ve geri toplumlar farklı sosyal kanunları izlediler. Batılı ve Doğulu

davranarak şu ya da bu şekilde tahrifat yapıp çok iyi bilinen tarihi gerçekleri çarpıtma yolunu seçmişlerdir.¹⁹ Bunun sebebi de hareket noktaları pozitivism ve bunun türevleri olan düşünce sistemleridir. Söz konusu sistemlerin temelinde de seküler/maddi bakış ön planda olduğu için, tarihî olayları bu düşüncelerle ele almışlar ve manevi etkenleri yok sayarak görmezlikten gelmişlerdir.²⁰ Ayrıca oryantalistlerin bir kısmı İslam Tarihini incelerken, bu inceleme üzerinde kendi değerlerini ortaya koyan değişik düşünceler, psikolojik durumlar, kültürel ve tarihi etkenler, siyasî ve ekonomik çıkarlar, dinî ve ideolojik duyguları etkin rol oynamaktadır.²¹ Bu anlayış sonucunda Muhammed Esed'in dediği gibi başta İslam ve Hz. Peygamber (s.a.v.) olmak üzere, İslam'ın bütün kutsallarını tahkir etme ve akıl almaz bir tarafgirlik duygusu, Batılı bilim adamlarının ilmi araştırmalarına sinmiştir.²²

İslamiyet ortaya çıkışından günümüze kadar 15. boyunca çok sayıda ciddi ve tehlikeli saldırılara maruz kalmıştır. Bunlar arasında üç saldırı, İslam Tarihinde büyük yıkımlara, dinî, siyasî, sosyal ve kültürel dönüşüm ve değişikliklere sebep olmuştur. Birincisi kutsal yerleri tekrar ele geçirmek, Türkleri Anadolu'dan atmak ve Doğu'nun zenginliklerine sahip olmak için yapılan Haçlı Saldırıları ki, İslam dünyasına karşı gerçekleştirilen ve çok sayıda Müslüman'ın ölümüne sebep olan, geniş çaplı ve uzun süreli ilk büyük siyasî/askerî dış saldırıdır.²³ İkincisi Doğu'dan gelmiş İslam dünyasında büyük tahribat yapmış, nüfus değişikliklerine, siyasî, sosyal ve ekonomik ciddi kırılmalara yol açmış ve bütün medenî kurum ve eserleri yok etmiş tasfiyeci Moğol istilasıdır. Bu saldırılar sırasında İslam dünyasındaki kültürel değerlerin, medenî eserlerin ve mamur beldelerin büyük kısmı yok edilmiştir. Fakat Müslümanlar, askerî bir meydan okuma olan, uzaktan gelen ve istikbal vaat etmeyen bu iki saldırıyı dinî, siyasî/askerî, sosyal, kültürel birikimleri ve kendi iç dinamikleriyle aşmasını bilmişlerdir.²⁴

Üçüncüsü ise, Edward Said'in (ö. 2003) "*sömürgeciliğin keşif kolu*"²⁵ dediği bizim de, "*misyonerliğin yol haritası*" olarak nitelendirdiğimiz dinî, siyasî ve kültürel²⁶ olarak büyük

toplumlar aynı sosyal teorilerle incelenemez. (Bkz. Recep Şentürk, "Oryantalizm ve Sosyal Teori, Oryantalizmi Yeniden Okumak", *Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu, (11-12 Mayıs 2002 Adapazarı)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2003, s. 48.

¹⁹ Bkz. İmadüddin Halil, *el-Müsteşrikün ve Sireti'n-Nebeviyye*, Dâru's-Sekâfe, ed-Devha 1989.

²⁰ İmadüddin Halil, *İslam Tarihine Giriş*, (çev. Abdurrahim Şen), Mana Yayınları, İstanbul 2011, s. 34.

²¹ İmadüddin Halil, *İslam Tarihine Giriş*, s. 35.

²² Muhammed Esed, *el-İslam ala Müfteriki't-Turuk*, Dâru'l-İlim Li'l-Melayim, Beyrut 1965, s. 60- 61.

²³ Haçlı saldırılarının sebepleri, amaçları ve sonuçları konusunda bkz. Şaban Ali Düzgün, "Bir Şiddetin Anatomisi: Latin Batı'nın Haçlı Terörü", *Dini Araştırmalar*, 2004, c. 7, sayı: 20, ss. 73-92.

²⁴ Erşahin vdğr., *a.g.e.*, s. 45.

²⁵ Yirminci yüzyılın önemli entelektüellerinden birisi olan Edward Said 1978 yılında neşrettiği *Oryantalizm* adlı eseriyle Doğu-Batı ilişkilerine yeni bir yorum getirmiştir. Said'e göre Batı bilgi-iktidar ilişkisinden hareketle, kendini tanımlamak, sömürgeci niyetlerini haklı göstermek ve bu amacını gerçekleştirmek adına hayalî bir Doğu üretmiştir. "*Ben ve diğerleri*" ayrımından hareketle dünyanın merkezine kendisini koyan Batı, Ortaçağ'dan itibaren Doğu kültürleri, medeniyetleri ve inançları etrafında başlattığı şarkiyat çalışmalarıyla kendi Doğu'sunu oluşturmuştur. Bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan ve akla gelen bütün olumsuzlukların yüklendiği Doğu imajını günlük hayattan siyasete, sosyal bilimlerden güzel sanatlara kadar hemen hayatın her sahasında kullanmıştır. Bu bilgiye göre Doğu ile Batı arasında her alanda derin farklılıklar söz konusudur. Onlara göre Batı, aklı ve rasyonel düşünme yeteneği sayesinde insanlığın en ileri aşamasını temsil etmektedir. Aklını kullanma yeteneğinden ve tarihten yoksun, tarihin dışında yaşayan Doğu'nun kendi başına bu gelişmeleri gerçekleştirmesi mümkün değildir. Ayrıca Batı, tembelliği, uyumsuzluğu, çalışma disiplininin yoksunluğu, günahkârlığı, cinselliğe düşkünlüğü, zorbalığı temsil eden geri kalmış gayri medeni Doğu üzerinde vesayet ve tasarruf hakkına sahiptir. Bkz. Ali Şükrü Çoruk, "Oryantalizm Üzerine Notlar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE. Dergisi*, 2007, c.9, sayı: 2, s. 193-194'ten naklen Edward Said, *a.g.e.*, s. 30.

²⁶ Kültürel olarak Oryantalizmin başlattığı bu diyalog ve onun söylemi o kadar başarılı oldu ki, yakın zamanda gündemimizi dolduran Vehhabilik, Taliban ve DAESH gibi literalist, radikal örneklerden, 'Fazlur Rahman gibi akademik, liberal ve Protestan örneklerle kadar son yüzyılda ortaya çıkan bütün Müslümanlık tezahürleri, oluşumunda oryantalist baskın rol aldığı çağdaş İslam yelpazesinin farklı noktalarında yerlerini aldılar. (Bkz. Mehmet Paçacı, "Oryantalizm ve Çağdaş İslamcı Söylem", *İslamiyyat*, 2001, sayı: 4, s. 93.

problemlere ve gerilimlere sebep olan oryantlizmdir. Edward Said, oryantlist araştırmaların masum ve objektif olmayıp belli amaçlarla başlayan, son derece hedef odaklı bir süreç olduğunu özellikle vurgulamaktadır.²⁷ Günümüz İslam dünyası, oryantlizmi ortaya çıkaranların belirlediği modernizmin pençesinde kendini kaybetmiş durumdadır. Bu makalenin ilerleyen bölümünde sömürü düzeninin öncü kuvvetleri olan oryantlizmin ve onun pratiğe dönüşen hali sömürgeciliğin 21. asrın başındaki durumuna bakmaya çalışacağız.

Dinî, siyasî, ekonomik ve kültürel açılardan, doğunun kültürünü, folklorunu ve medeniyetini araştırmayı hedefleyen oryantlistler, yaptıkları tespitlerle Doğu dünyasının kaynaklarının nasıl sömürüleceğini ve dinlerinin nasıl değıştirileceği ya da dinî değerlerinden nasıl uzaklaştırılacağı hususlarında geniş çaplı planlama yapmışlardır. Bu hususta Raimondo Luraghi'nin tespiti dikkat çekicidir. Luraghi, oryantlizmin temel amacını ortaya koyarken, bu kavramla sömürgeciliğin bağlantısını da Kenya'nın kurucu devlet başkanı olan Jomo Kenyatta'nın şu sözleriyle ifade etmektedir: “*Beyazlar (Batılılar) Afrika'ya geldiklerinde bizim elimizde topraklarımız, onların ellerinde İncilleri vardı. Bize gözlerimizi kapatarak dua etmeyi öğrettiler. Gözümüzü açığımızda, bizim elimizde İncil, onların ellerinde topraklarımız vardı.*”²⁸ Diğer yandan Batı'nın üstünlüğünün bir göstergesi olan oryantlizme, teorik olarak bilgi üretme adına dinî, siyasî, kültürel ve bütün bunların da üstünde ideolojik bir misyon yüklenmiştir. Yaptıkları araştırmalar sonucunda elde ettikleri bilgileri, emperyalizm düşüncesiyle pratiğe dönüştürmüşlerdir.²⁹

Batılılar Doğu araştırmaları esnasında bölgenin yer altı ve yer üstü kaynaklarını tespit etmişlerdir. Birçoğu araştırmacı din adamı olan oryantlistler, oraya giderken yanlarına tek görevi misyonerlik olan kişileri de alarak dinî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunun sonucunda Batı, kendisi dışındaki, Batılı olmayan toplumlara karşı, bir dinî/kültürel yaşam tarzı ve medeniyet anlayışı ortaya koymuş, bunu da oryantlizm yoluyla dile getirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Batı, Doğu'yu dışlayıcı ve ötekileştirici bir şekilde ele almıştır.³⁰ İsmail Cerrahoğlu'nun yerinde ifadesiyle oryantlizm, önce Avrupa sömürgeciliğinin temel taşı oluşturmuş, daha sonra da kapitalizmi doğurmuştur. Yani geri kalmış ülkeleri, Batı'nın bir kolonisi haline getirmenin bir parçası olduğunu söylemenin, pek de yanlış sayılmayacağını belirtmiştir.³¹

Oryantlizm ile paralel yürüyen sömürgeciliğin kökü, Fenikeliler ve Yunanlılar gibi İlk Çağ medeniyetlerinin kendi toprakları dışında koloniler kurarak başlattıkları kolonyalizm hareketine kadar gitmektedir. Eski dünyanın ilk kolonist ülkelerinin deniz aşırı topraklarda ekonomik menfaatler elde etme isteği, bu ülkelerin kendileri dışında yaşayan toplumları tanıma arzusunu tetikleyerek, bu toplumları araştırmalarına sebep olur. Kolonyalizm ile ötekini tanıma arzusu arasında oluşan bu karşılıklı ilişki, sömürgecilik ile oryantlizm arasındaki ilişkinin temelini teşkil eder.³² İlk Çağ'la beraber

²⁷ Sut Jhally, “Edward Said ile Oryantlizm' Dair”, (Röportaj çev. Âdem Köroğlu), *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sayı: 41, s. 168.

²⁸ Erkan Dikici, “Doğu-Batı Ayrımı Ekseninde Oryantlizm ve Emperyalizm”, *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2104, c. 3, sayı: 2, s. 47'den naklen Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, (çev. Halim Ünal), E Yayınları, İstanbul 2000, s. 203.

²⁹ Dikici, *a.g.m.*, s. 47.

³⁰ Dikici, *a.g.m.*, s. 46.

³¹ İsmail Cerrahoğlu, “Oryantlizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar”, *Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 31, s. 103.

³² Bkz. Emin Özdemir, “Sömürgecilik-Oryantlizm İlişkisi Kapsamında 19. Yüzyılda Türkistan'a Seyahat Eden İngiliz Seyyahlar”, *Türk Yurdu*, 2011, sayı 287.

başlayan sömürgeleştirme hareketi, modern teknik ve yöntemleriyle Avrupa Devletleri tarafından 16-20. yüzyıllar arasında özellikle Afrika başta olmak üzere Asya ve Amerika'da uygulanmıştır.³³

Tarih, insan, teknoloji ve coğrafya gibi üretici güçlerin ve bunların doğmasında ana unsur olan sömürgecilik, müstemlekecilik/kolonyalizm³⁴ genellikle bir devletin başka milletleri, devletleri, toplulukları siyasî ve ekonomik olarak hâkimiyeti altına almak suretiyle yayılma sistemidir.³⁵ Genel olarak Osmanlıda “müstemlekecilik”, Batı dillerinde kolonyalizm ve Türkçede “Sömürgecilik”³⁶ olarak bilinen kavram; ekonomik, ticari, siyasî ve dinî gayelerle güçlü bir devletin kendisinden daha geri durumda olan devlet veya toplumlar üzerinde maddî, manevî bir kontrol ve nüfuz kurması anlamına gelmektedir.³⁷ Avrupa'da oryantalizmin yan kolu olan sömürgecilik, Rönesans'la birlikte bilimin hayata hâkim olması neticesinde buharlı gemilerin icadıyla Coğrafi Keşiflerin, yeni kıtaların ve deniz aşırı ülkelerin bulunmasıyla başlamıştır.

Klasik dönemin sömürme faaliyeti Portekiz ile başlamış, Hollanda ile devam etmiş ve diğer Avrupa devletlerinin de devreye girmesiyle geniş bir alana yayılmıştır. Sömürgecilik tarihinde bu dönemin en önemli ve en büyük aktörü, deniz aşırı ülkelere kadar gidip koloniler kurarak geniş alanlara yayılan Büyük Britanya/İngiltere olmuştur. İngiltere, elindeki imkânlarla dünyayı sömürmeye başlamış ve Yeni Zelanda'dan başlayıp, Hindistan, Orta Doğu ve Afrika'yı da içine alan geniş bir coğrafyada “üzerinde güneş batmayan” büyük bir imparatorluk kurmuştur. Ellerinde bulunan teknolojik savaş malzemeleriyle ulaştıkları ülkelerin/toprakların ve üzerinde yaşayan toplumların devam eden siyasî, sosyal ve ekonomik hayatlarını altüst ederek, oranın zenginliklerini doğal kaynaklar bakımından yetersiz olan Avrupa'ya aktarmışlardır. Sömürgeleştirdikleri toprakları İngiliz Milletler Topluluğu'nun bir parçası olarak görseler de, sömürge topraklarının zenginliklerini kendi çıkarları için kullanmışlar, orada yaşayan insanları karın tokluğuna çalıştırmışlar, onların kalkınması ve eğitimi için hiçbir faaliyette bulunmadıkları gibi karşı çıkarları da hemen yok etmişlerdir. El koydukları topraklarda sadece zenginliklerin çıkarılması, üretilmesi ve taşınması için yine bölge insanını çalıştırarak altyapı hizmetleri yapmışlardır.³⁸

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. asır ulus devletlerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybedip yıkılması, sahip olduğu topraklar üzerinde çok sayıda devlet kurulması, Batı'nın emperyalist güçlerinin iştahını iyice kabarmıştır. 19. yüzyılda büyük aktörleriyle ortaya çıkan sömürgecilik tamamen ekonomik ve siyasî faktörlere dayanarak günümüze kadar etkilerini devam ettirmiştir. Doğal kaynaklar bakımından fakir olan Avrupa devletleri, 1875'te Kuzey Afrika'nın 1/10'unu

³³ Ahmet Kavas, “Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü”, *I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi*, Tasam Yay., İstanbul 2006, s. 103.

³⁴**Kolonyalizm:** Bir ülke vatandaşlarının başka bir ülkede kurdukları yerleşme birimlerine de koloni denmiştir. Koloniler gerçekte Batılı ülkelerin sahip oldukları sömürgelerdir. Koloni ifadesi, anlamını tam olarak bilmediklerinden dolayı doğu halkları için sömürge kadar itici olmayan bir terimdir. İnsan topluluklarının devlet şeklinde örgütlendikleri eski çağdan bu yana çeşitli sömürgecilik uygulamalarına rastlamamıza rağmen, sömürgecilik hareketinin başlangıç tarihini belirlemede bir hayli zorlanıyoruz.

Sömürge kelimesi, Avrupa dillerindeki karşılığıyla koloni, metropol ülkeye bağlamak üzere bir başka memlekette yerleşilen yer demektir. Kolonyalizm ise yeni topraklar ele geçirme, sömürgeci yayılmacılık anlamına gelir. Kapitalizm altında sömürgecilik, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla uzanan ticari kapitalizm (merkantilizm) döneminde, özellikle coğrafi keşiflerle ve deniz aşırı toprakların fethiyle somut bir anlam kazandı. Bu yayılmacılık, sömürgeleştirilen ülkenin zengin hammadde kaynaklarına el konması, metropol ülkenin fazla nüfusunun bu yeni topraklara yerleştirilmesi üzerinde yükseldi. Bkz. Elif Çağlı, *Kolonyalizmden Emperyalizme*, Tarih Bilinci Yayınları, İstanbul 2002, s. 6; Sömürgecilikle ilgili bkz. Ahmet Kavas, “Sömürgecilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, c.37, s. 394-397; Deri, *a.g.e.*, s. 97 vd.

³⁵ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınları, 11. baskı, İstanbul 2010, s. 45.

³⁶ Bkz. Ahmet Kavas, “Sömürgecilik”, c.37, s. 394-397.

³⁷ Deri, *a.g.e.*, s. 98.

³⁸ Azmi Özcan, “İngiltere-İngiliz Sömürgeciliği”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c.22, s. 301.

sömürgeciliğe konu ederken, 1895'te sömürgeciliğe konu olmayan kısmı 1/10 olmuştur.³⁹ Dolayısıyla yirmi yıl içerisinde kıtanın % 90'ını sömürge haline getirmişlerdir. Ellerindeki teknolojiyle güç kullanarak zorla, yerli halkı çalıştırarak enerji ve madenler başta olmak üzere Afrika'daki doğal zenginlikleri Avrupa'ya aktarmışlardır. Avrupa'nın tarihinde sömürge kurmak ve geniş topraklara sahip olmak büyük bir devlet olmanın temel şartı olarak görüldüğünden, kendi kıtaları dışında kolonyal/sömürme alanları oluşturmuşlardır.⁴⁰ Avrupa'da endüstrinin gelişmesi ile nüfusun artması sonucu hammadde kaynaklarına ve üretilen eşyanın satışı için yeni pazarlara ihtiyaç duyulmuştur. Bundan dolayı da ilk olarak Fransa yeni bir sömürge imparatorluğu oluşturmak için harekete geçmiştir. Enver Ziya Karal'ın belirttiği üzere Fransız devlet adamlarının bu düşüncelerine başta üniversite öğretim üyeleri olmak üzere aydınlar fikrî, kiliseler de dogmalarla destek vermişlerdir.⁴¹ Fransa, Afrika kıtasında Kuzey ve Batı Afrika ile Ekvator Afrika'sı olarak isimlendirilen topraklara hâkim olmuş ve bu bölgeler üzerinde kurduğu sömürü düzenini hem askerî hem de asimilasyon faaliyetleri ile korumaya ve devam ettirmeye çalışmıştır.⁴²

Fransa, ilk defa Afrika ülkelerine yönelmiş ve Senegal'den büyük gelir kaynağı olarak gördüğü köle ticareti yapmaya başlamış, buradan topladığı siyahî köleleri, Kuzey ve Güney Amerika'daki sömürge topraklarına yerleştirmiştir. Fransız sömürgeciliği 17. ve 18. yüzyıllarda Hint Yarımadası'nı da içine alınca İslam dünyasını ciddi şekilde etkilemiştir. Daha sonra 5 Temmuz 1830'da Cezayir'i işgal eden Fransa, büyük bir direnişle karşılaşmasına rağmen 1847'de Emir Abdülkadir el-Cezairî'nin teslim olmasıyla hedefine ulaşmıştır. Fransızlar, Cezayir'de katı bir sömürgecilik uygulayarak, verimli toprakları halkın elinden almış, ek vergiler koymuş, dinî kurum ve okulları kapatmıştır. Cezayir, sömürülmesi yanında asimilasyonla Fransızlaştırmaya tâbi tutulmuştur.⁴³ Fransa başta Afrika'da Akdeniz kıyısı ve Sahra altı ülkeleri olmak üzere, dünyanın muhtelif bölgelerinde farklı isimler altında sömürge anlayışını hâlâ devam ettirmektedir.

Sömürgecilik alanında en büyük aktör olan İngiltere, yukarıda da belirttiğimiz gibi "üzerinde güneşin batmadığı" İngiliz Milletler Topluluğu adıyla bir dünya imparatorluğu kurmuştur. İngiltere'nin sömürge alanları Amerika, Orta Doğu, Hindistan başta olmak üzere Güneydoğu Asya gibi deniz aşırı bölgelerdir. 18. yüzyıl boyunca Amerika ve Asya'da yoğunlaşan İngiliz yayılcılığı, öncelikle sömürgelerindeki işçi ihtiyacını karşılamak için harekete geçmiş ve çok kârlı bulduğu Afrikalı köle ticaretine 16. yüzyılın ortalarında başlamıştır.

İngilizlerin 17. ve 18. yüzyıllarda Amerika ve Asya'da yaptıkları sömürge çalışmaları öncelikle ticarî ve ekonomik ağırlıklı idi. Zaman içerisinde bununla yetinilmeyerek dinî, siyasî, ideolojik ve stratejik faktörleri de ilave ettiler. İngiltere'nin sömürdüğü topraklar, kendi pazarının ihtiyacı olan hammaddelerle başta Avrupa'da ulaşılması zor ve pahalı olan baharat, tütün, şeker gibi tüketim malzemelerinin kaynağını oluşturuyordu. İngilizler, mümkün olduğu ölçüde ülkelere fazla para ve kaynak girmesini ve mümkün olduğunca da az çıkmasını amaç edinmişlerdi.⁴⁴ Sömürgecilikte devletler sadece kendilerini düşünerek, sömürdükleri topraklarda yaşayan toplumların ekonomik durumlarını asla düşünmemişlerdir.

³⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 597.

⁴¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, TTK Yay., 2. baskı, Ankara 1999, s. 258-259.

⁴² Bkz. Abdullah Sayın, "Fransa'nın Afrika Kıtasındaki Sömürgeci Politikaları ve Cezayir", *Social Sciences Studies Journal*, 2017, c. 3, sayı: 8, s. 1759-1773.

⁴³ Şit Tufan Buzpınar, "Fransa-Fransız Sömürgeciliği", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c.13, s.185.

⁴⁴ Azmi Özcan, "İngiltere-İngiliz Sömürgeciliği", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c.22, s. 300.

Avrupa'nın kendilerini üstün insan olarak görmeleri düşüncesi, kendileri dışındaki insanların yaşadığı toprakları sömürmelerini "caiz" kılmıştır. Rönesans'la başlayıp Aydınlanma ile ilkeleri oluşan Batı Medeniyetinin kurucuları olan üniversite akademisyenleri başta olmak üzere aydınlar, zenginler, din adamları ve diğer sosyal grupların sömürü düzenlerinin temeli olan "Ben tok olduktan sonra başkası acından ölse bana ne! Sen çalış, ben yiyeyim" anlayışını dünyaya yayarak kapitalizm düzenini getirmişlerdir. Hıristiyanlık dininden de uzaklaşan Avrupa, vicdanların bir kenara bırakıldığı, aklın hâkim olduğu bir dünya kurarak, ellerindeki teknolojiyi masum milletlerin elindeki imkânları zorla almak için kullanmışlardır.

B. ORYANTALİZM İLE SÖMÜRGEÇİLİĞİN 21. ASRA YANSIMASI VE İSLAM DÜNYASI

21. yüzyılın başında oryantalizm, sömürgecilik ve İslam dünyasının genel durumunu değerlendirebilmek için, yeni bir bin yılın başı olan günümüze miras kalan dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel meselelerin hâlâ devam etmesi sebebiyle 20. yüzyılın olaylarının iyi bilinmesi gerekir. Çünkü iki büyük dünya savaşının yaşandığı 20. asır, özellikle Müslümanlar için büyük yıkılışların, köklü değişikliklerin, kültürel dönüşümlerin ve hatta yok oluşların yaşanması yanında yeni yeni İslam devletlerinin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Özellikle oryantalizm Müslüman ülkelerde kültürel olarak etkisini gösterdiği bu dönemde büyük bir zihin dönüşümüne sebep olmuştur.

19. yüzyıla Büyük Fransız İhtilali'nin etkisiyle ulus devlet anlayışının yaygınlaşmasıyla girilmiştir. Bu yüzyılın en önemli siyasî olaylarını, milliyetçilik, adalet, eşitlik ve hürriyet ile bunları ortaya koyan ve dünyaya yayan bu ihtilalin şekillendirdiği görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılı⁴⁵ olarak nitelenen bu sırada sömürgeci Batılı devletler, dünyadaki enerji kaynaklarını büyük kısmının Osmanlı sınırları içinde yer alması hasebiyle, amaçlarını gerçekleştirmek için, bu bölgelerde yaşayan azınlık ve Müslümanları yönetime karşı ayaklandırmışlardır. Asırlar boyunca barış içinde yaşayan Orta Doğu, Balkanlar ve Kafkaslardaki Ermenileri, Rumları, Sırpı, Romenleri ve Bulgarları kışkırtarak Osmanlı'ya karşı harekete geçirmişlerdir. İslam dünyasının koruyuculuğunu üstlenen Osmanlı'ya karşı içten ve dıştan topyekûn siyasî/askeri kültürel bir harekât başlatmışlardır. Bunun üzerine Batılı devletlerin baskısı sonucu Osmanlı, Tanzimat Fermanı'yla kendi bünyesindeki gayrimüslim azınlıklar lehine kararlar almış,⁴⁶ Batı'nın kültür ve inancına bağlı kurallarını benimsemeye mecbur kalmıştır.

Oryantalizm ve sömürgeciliğin bütün kurum ve kuruluşlarıyla kendisini hissettirdiği bu yüzyılda, Avrupa'nın sömürgeci devletleri, Afrika başta olmak üzere özellikle Müslümanların yaşadığı bölgeleri işgal etmişler ve koloniler kurarak sömürge alanlarını genişletmişlerdir. Bu doğrultuda İngilizler Mısır, Sudan ve Hindistan,⁴⁷ Fransızlar Afrika'da, Cezayir,⁴⁸ Fas, Tunus Sahra altı ülkelerini ve İtalyanlarda⁴⁹ Libya'da sömürge amaçlarını gerçekleştirmek için koloniler kurmuşlardır. Osmanlı'nın güçlü olduğu

⁴⁵ Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, 2. baskı, İstanbul 1987.

⁴⁶ Deri, *a.g.e.*, s. 92 vd.

⁴⁷ İngilizlerin Mısır'daki sömürgecilik anlayışı için bkz. Ahmet Yaramış, "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, c. 9, sayı: 2, s. 121-130; Hindistan'daki sömürgeciliği için bkz. Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2003, c. 3, sayı 6, s. 71-106.

⁴⁸ 5 Temmuz 1830'da Fransızların Cezayir'i işgali ve sömürge anlayışıyla ilgili bkz. Yasin Yılmaz, "العلاقات التركية الجزائرية من الاحتلال الفرنسي" *الي ثورة التحرير* (1830-1962), *Aklı Mohand Olcah Üniversitesi Maarif Dergisi*, 2017, sayı 17, s. 43-65; Abdullah Sayın, "Fransa'nın Afrika Kitası'ndaki Sömürgeci Politikaları ve Cezayir", *Social Sciences Studies Journal*, 2017, c. 3, sayı: 8, s. 1759-1773.

⁴⁹ İtalyanların Libya'yı işgali ve sömürmesiyle ilgili bkz. Nurettin Ceviz, "Libya Tarihine Kısa Bir Bakış", *Orta Doğu Analiz*, 2011, c. 3, sayı: 27, s. 80-90; Cantürk Caner - Betül Şengül, "Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 2018, S. 6, s. 45-70.

dönemlerde amaçlarını gerçekleştiremeyen sömürgeciler, devletin zayıflamasıyla, dâhili ve harici birçok problemle karşı karşıya kalmasıyla emellerine rahat bir şekilde ulaşmışlardır.⁵⁰

Büyük imparatorlukların ve devletlerin yıkıldığı, ulus devlet düşüncesinin çoğaldığı, ırkçılığın, sömürgeciliğin, ötekileştirme ve asimilasyonun iyice yaygınlaştığı bir ortamda 20. yüzyıla girilmiştir. Bu yüzyılda siyasî olarak yeni yeni devletlerin oluştuğu ve bunlara göre sınırların çizildiği yeni bir dünya düzenine geçilmiştir. Bu düzenden en büyük zararı da uzun yıllar hâkim olduğu coğrafyada dil, din, renk ayırımı yapmadan adaleti uygulayan Osmanlı Devleti görmüştür. O günden günümüze hâlâ kan ve gözyaşının hâkim olduğu Ortadoğu başta olmak üzere Kafkaslar ve Balkanlar Osmanlı'nın elinden çıkmıştır. Hâlbuki Osmanlılar, söz konusu bölgelerde yaşayan halklara, tarihlerindeki en adil düzeni sağlayıp barış içinde yaşamalarını sağlamıştı.

Dünya Tarihinde insan onur ve hürriyetini yok eden ırkçılığın, sömürgeciliğin, dönüşümün, ötekileştirmenin ve asimilasyonun bütün kurum ve kuruluşlarıyla etkisinin devam etmesiyle 20. yüzyıla girildi ve hemen başında büyük bir savaş yaşandı. Savaşın amacı uzun yıllar dünyaya adaleti öğreten, farklı ırklara ve dinlere sahip milletlerin yaşadığı, Ortadoğu başta olmak üzere, Balkanlar ve Kafkaslarda tarihinin en iyi düzenini sağlayan Osmanlı Devleti'ni yıkmaktı. Bunda da başarılı olan Batı, Osmanlı'yı parçaladı ve Anadolu toprakları üzerinde Türklerin yaşadığı, Ortadoğu'da Araplar başta olmak üzere Balkanlar ve Kafkaslarda yeni yeni devletler kuruldu. Bu gelişmelere baktığımızda iki yüzyıl içerisinde oryantalizm çalışmaları ve onun keşif kolu olan sömürgeciliğin hedefine ulaştığı açık olarak görülmektedir.

İngilizler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürge anlayışını değiştirmiş, başta Hindistan olmak üzere yönetimin Müslümanların elinde bulunan ülkelerdeki direnişlerini kırmak için yerli halkın inanç ve kültürlerini tanımış, ancak oryantalistlerin tespitleri doğrultusunda politikalar üreterek yeni bir İslam imajı ortaya koymuştur. Buldukları yerlerde İslam'ın inanç olarak ilkel, medenî hayata kapalı ve her çeşit değişime, ilerlemeye direnç gösteren vahşi bir şiddet öğretisi olduğunu yaymaya çalışmışlardır. Aslında İngilizlerin buradaki amacı, inancın ilkel olup olmaması değil, ortaya koydukları siyaset ile bölgenin kaynaklarını nasıl ekonomisine katacaklarını ve nasıl bir pazar oluşturacakları meselesi idi.⁵¹ San Remo Konferansı'nda (18-26 Nisan 1920) alınan kararlar, 19. yüzyıl emperyalizminin kendi kaderini belirleme görüntüsü altında sömürge faaliyetlerini yeniden ambalajlayarak, Arap eyaletleri "manda" adıyla Osmanlı yönetiminden koparıp İngiliz ve Fransa arasında paylaşılması öngörülmüştü.⁵²

Fransızların sömürgecilik anlayışı Birinci Dünya Savaşı'yla zirveye ulaşmış ve Osmanlı Devleti'nden koparılan Suriye ve Lübnan'ın himaye altına alınmasıyla 1920 yılında sömürge topraklarının miktarı 12,5 milyon km²'yi bulmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki sömürge toprakları arasında kıpırdanmalar baş göstermeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda Fransa'nın önemli güç kaybına uğramasıyla, Müslüman sömürgelerde milliyetçilik ve bağımsızlık hareketleri başlamıştır. İlk olarak Suriye ve Lübnan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Aynı şekilde savaş sonrası Cezayir, Tunus ve Fas'ta da bağımsızlık hareketleri yoğunlaşmıştır. Fransa elindeki kaynakları kaybetmemek için, söz konusu ülkelerdeki bağımsızlık hareketlerine milyonlarca kişiyi öldürerek karşılık vermiştir.⁵³

⁵⁰ Ahmet Kavas, "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü", Tasam Yayınları, İstanbul 2006, ss.103-108.

⁵¹ Azmi Özcan, "İngiltere-İngiliz Sömürgeciliği", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. 22, s. 301-302.

⁵² Bkz. William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev. Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 185; Ali Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Ün. SBE., İzmir 2013.

⁵³Şit Tufan Buzpınar, "Fransa-Fransız Sömürgeciliği", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c.13, s. 185-186.

İngiliz ve Fransızlar 16 Mayıs 1916'da Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarının paylaşılması konusunda yapılan Sykes-Picot Antlaşması'nı yapmışlardır.⁵⁴ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendi çıkarlarına çalışan manda yönetimleri oluşturmak için harekete geçmişlerdir. Hicaz, Suriye, Irak, İran ve Lübnan'da bu emellerine ulaşmışlardır. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için başta Hicaz emiri Şerif Hüseyin b. Ali olmak üzere Suriye, Mısır, Lübnan, Irak ve İran'da temayüz etmiş kişilere yaşadıkları topraklarda devlet kurdurma sözü vermişlerdir. Ancak asıl amaçları San Remo Konferansı'nda aldıkları kararlarla, Arap eyaletlerini Osmanlı yönetiminden koparmaktır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra devletler değil, ideolojik (faşizm-komünizm) ve ekonomik (kapitalizm-sosyalizm) çıkarlar doğrultusunda bir araya gelen milletler arasında yeni ittifaklar ortaya çıkmıştır. Yani devletler/milletler arasındaki savaş, ekonomik/sosyal tabakalar arasındaki savaflara dönüşmüştür. İkinci Dünya Savaşı bunu bir yansıması olmuştur ve milyonlarca kişinin ölümüne sebep olmasından dolayı insanlık tarihine kara bir leke olarak geçmiştir.⁵⁵Böylece Batı medeniyeti ırkçılık ve menfaatleri uğruna çıkan ikinci bir dünya savaşıyla yeryüzünü kan gölü haline getirmiş ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur. Bu arada İslam-Batı toplumları arasındaki ilişkiler, modern çağlarda ulus devletlerin kurulması, bağımsızlık mücadeleleri, iki dünya savaşının ardından BM, NATO, Varşova Paktı ve Avrupa Ekonomik Topluluğu gibi uluslararası kuruluşlar ve ittifaklar ile yeni bir şekil almıştır.⁵⁶

1945 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle sömürgecilikte Avrupa'nın yerini ABD almış ve bu alanda farklı yeni bir anlayışı hayata geçirmiştir. Özellikle Güney Amerika, Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde koloni kurmak yerine, ülkede yaşayan ve kendi çıkarlarına hizmet edecek kişileri darbeler ya da toplum mühendisliği yoluyla iktidara getirerek kontrollerine almışlardır. İngilizlerin yaptığı gibi sömürge valileri yerine ülkede yaşayan mahalli unsurları devreye sokmuşlardır. Daha sonra NATO etrafında toplanan Batı ittifakı ile VARŞOVA paktı etrafında bir araya gelen iki kutuplu bir dünya düzeni kurulmuş ve soğuk savaş dönemi başlamıştır.1990'lara kadar devam eden soğuk savaş dönemi, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla son bulmuştur. Artık ABD yeryüzünün tek hâkimi olarak dünyayı dizayn etmeye başlamıştır.

Bu yüzyılda teknolojiye büyük ilerleme kaydeden ve dini değerlerden tamamen uzaklaşan Batı medeniyeti, düşüncede materyalizmin esiri olmuştur. Tarihî süreçte gelişen olaylara baktığımızda her şeyi madde ile değerlendiren bu anlayışın, elindeki teknolojik imkânları kendisi dışındaki insanlar için tehdit ve yıkım aracı olarak kullandığı görülmüştür. Ayrıca maddeyi ön plana çıkaran bu anlayışın, ruhu öteleyip, kutsalları yok sayarak, insan haysiyetini ve manevi bağımsızlığını yıktığı müşahade edilmiştir.

Günümüzde Batı'nın en büyük çıkmazı teknolojik üstünlüğü ellerinde bulundurmasından dolayı bilim, düşünce, sanat ve kültürel alanlarda olduğu gibi tarihin merkezinin de Avrupa olduğunu ve bunun için Dünya Tarihini Batının kavramları ile değerlendirmişlerdir. Batı dışı devlet ve medeniyetler onların çıkarlarına ve kaderleri üzerinde doğrudan bir etki oluşturduğu zaman, araştırma alanlarına girmiştir. Ancak bu araştırmalarında karşılarındaki din ve medeniyetleri, kendi dinî, siyasî ve ekonomik çıkarlarına ters düşüğünde, yaptıkları algı operasyonlarıyla onu indirgemeye/alçaltmaya ve küçük

⁵⁴ Bu antlaşma ile ilgili bkz. Cevdet Küçük, "Sykes-Picot Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, c.38, s. 204-206; Ceren Gürseler, "Yeni Olgusu: 100. Yılında Sykes-Picot Antlaşması, Orta Doğu ve Türkiye", *Akademik Bakış*, 2016, c. 9, sayı: 18, s. 79-92; Kürşat Çelik, "Sykes-Picot Antlaşması Öncesinde Fransa'nın Lübnan Politikası", *Sykes-Picot Gizli Antlaşmasınının 100. Yılında Ortadoğu ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu, ((1-3 Aralık 2016)*, Ankara 2019, ss.11-39.

⁵⁵ İkinci Dünya Savaşı için bkz. Süleyman Seydi, "İkinci Dünya Savaşı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2016, c. EK-1, s. 632-635.

⁵⁶ Kalın, *a.g.e.*, s. 411.

görmeye/göstermeye başlamışlardır. Yapılan çalışmalarla batılı yaşam biçimine ve normlarına uymayan her türlü toplumsal kurumun ve ahlakî değerlerin daha aşağı düzeyden bir oluşumun eseri olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır.⁵⁷

Batı, Doğu Paktı ve onun lokomotifi olan Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla kırmızı çizgilerini İslam'a çevirmiştir. Gelişmesini ve varlığını İslam Medeniyetine borçlu olmasına rağmen Batı, geçmiş asırlardaki Müslümanlara karşı aşağılık duygusunu hiçbir zaman unutmadı ve hatta affetmedi. Ayrıca Batı, İslam Medeniyeti dünyaya hâkim olduğunda elindeki bu imkânları istediği gibi kullanamayacağından dolayı da ona düşmandır. Bundan dolayı Batı, basın, medya ve sinemayı kullanarak sürekli İslam'ı gelişmeye engel ve Müslümanları saldırgan, insanları göz kırpmadan öldüren kişiler olarak tanıtmaya başladı. İşgal edilen topraklarını/vatanlarını kurtarmak için mücadele eden teşkilatların yaptığı faaliyetleri terörizm olarak dünyaya kamuoyuna servis eden Batılılar, insanlığın İslam'a yanaşmasına mani oldular. Avrupa ülkelerinde özellikle Fransa'da 1990'lı yıllarda geleneksel anlayıştan kaynaklanan önyargı devam ettirilerek, İslam ve Müslümanlar sürekli medyada ön planda tutulmuş ve bir zamanlar "misafir işçi" olarak saygı duyulurken, günümüzde "potansiyel terörist" olarak gösterilmektedir.⁵⁸ Batı, bu iddiasını 11 Eylül 2001 tarihinde "el-Kaide" örgütüne mensup denilen kişilerin ABD'de "Dünya Ticaret Merkezi"ne yapılan uçak saldırısıyla perçinlemiştir.⁵⁹

Gıda, giyim, iletişim ve silah şirketlerinin küreselleşme ile dünyaya etkisi altına aldığı post-modern sömürgeciliğin hâkimiyetiyle 21. yüzyılın başında bulunmaktayız. Silah ekonomilerini güçlendirmek isteyen ABD ve diğer Batılı güçler, silahlarını satabilmek için sürekli Müslümanlar arasındaki çatışmaları körüklemektedirler. Uranyum zenginleştirme programından dolayı İran'a ambargo uygulamaları, Irak'ın ve Afganistan'ın ABD'nin kontrolüne girmesi, Arap baharının başlatılarak İslam ülkelerini istikrarsızlığa sürüklemeleri Batı'nın post-modern sömürge planlarının birer parçasıdır. Ülkeleri artık birer ülke olarak bile görmeyen, dünyayı adeta coğrafi açıdan merkez-varoşlar, sosyal ve siyasî olarak da biz ve ötekiler şeklinde iki katmanlı olarak algılayan ve ona göre davranan bir anlayış sergilemektedirler. Bu anlayış, ABD ve Batılı devletlerin silah ticaretiyle devasa bir zenginlik elde etmelerine sebep olmaktadır. Silah ve savaşın sürdürülmesi ve diğer lojistik malzemelerin ticareti anlamındaki savaş ekonomisi bugün dünyada yapılan ticaretin en büyük kalemini oluşturmaktadır.⁶⁰

Kültürel emperyalizm, sömürgecilik, ırkçılık, ötekileştirme ve asimilasyon 21. yüzyılda da devam etmektedir. Küresel bir köy haline gelen bu düzende en çok zararı Müslümanlar görmüştür/görmektedir. Henüz ilk çeyreğinde olduğumuz 21. yüzyılda oryantalizm kültürel olarak, sömürgecilik post-modern şekilde devam ederken, İslam dünyası da Batı'nın destek verdiği terör örgütleri tarafından parça parça edilmiş ve iç savaşlarla istikrarı yok edilmiştir. Kültürel oryantalizm Müslümanları çepeçevre kuşatarak, dinî, milli ve ahlakî değerlerini kaybettirmiş, İslam ülkeleri siyasi istikrarsızlıklar, ekonomik krizler ve

⁵⁷ Muhammed Esed, *et-Tarik ilâ Mekke*, Dâru'l-İlim Li'l-Melayin, Beyrut 1956, s. 17-18.

⁵⁸ Bkz. Gülbahar Sayım, *Batı'da İslamofobi ve Medya: Fransa Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜ. SBE., Ankara 2017.

⁵⁹ Bu saldırıdan önce de yapılan kamuoyu araştırmalarında Müslüman ve Batı toplumlarının birbirlerine karşı derin şüpheler taşıdığı ve aralarındaki mesafenin giderek açıldığını göstermektedir. 1994 yılında yapılan bir araştırmaya göre, Amerikalıların % 42'si İslam'ın şiddeti meşru gören bir din olduğuna inanıyordu. (İbrahim Kalın'dan atfen; Michael Suleiman, *American Images of Middle East Peoples: Impact of the High School*, Middle East Studies Association, New York 1977. 2006'da yapılan bir araştırmaya göre ise, Amerikalıların % 79'u, Avrupalıların % 76'sı, ülkelere gelen göçmenleri büyük bir tehdit olarak görüyor. (İ. Kalın'dan atfen bkz. Pew Research Center, <http://www.pewglobal.org/2011/07/21/muslim-western-tensions-persist/>)

⁶⁰ Fatmanur Altun, "Post-modern Sömürgecilik", <https://www.fikriyat.com/yazarlar/fatmanur-altun/2017/08/07/post-modern-somurgecilik/>; (08.06.2020); 11 Eylül 2001 saldırısının değerlendirilmesiyle ilgili bkz. Ramazan İzol - Samet Zenginoğlu, "11 Eylül ve Sonrası: Terörizm, Petrol ve Nükleer Tehdit Ekseninde Ortadoğu", *Hitit Üniversitesi SBE. Dergisi*, 2014, c. 7, sayı: 2, s. 423-439.

sosyal çalkantılarla küresel terörist örgütlerin merkezi haline getirilmiştir.⁶¹ Batı'nın siyasî kısıkcı altında bulunmaları yanında büyük bir medeniyetin varisi olan Müslümanlar, kendi kültürel ilkeleriyle değil de Batı'nın pozitivistlikten kaynaklanan kültürel kodlarıyla düşünmeye başlamıştır. Tarihi süreçte İslam dünyasının hamiliğini yapan Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan itibaren mevziini ve mevzuunu yitirmesiyle, Müslüman toplumlar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke'de inşa edip Medine'de uygulamaya koyduğu vahye dayanan, akla güvenen, hikmetle yoğrulan ve ilimle gelişen medeniyeti anlayışını da kaybettiler.

Diğer bir açıdan baktığımızda oryantalizm çalışmaları uzun süre Batı'da belli merkezlerde yapılmış ve kendilerine özgü oryantalist bir düşünce sistemi kurulmuştur. Bu sistemde akılcılığın da etkisiyle *Kitab-ı Mukaddes*'teki dinî metinler de tahlil, tenkit ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Oryantalistler aynı metodu, İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim için de uygulamaya başlamışlar ve İslam'ın Kutsal Kitab'ında şüpheye düşürecek bilgiler üretmişlerdir. Tanzimat'tan sonra özellikle de 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oryantalist çalışmalar metot değiştirerek, çalışmalarına İslam ülkelerinden gelen öğrencileri de katarak onların düşünce dünyasını değiştirmişlerdir. İslam dünyasının akademik ve bilimsel çevrelerinde oryantalistlerin, Kur'an-ı Kerim, İslam ve Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkındaki olumsuz düşünceleri eleştirilip gerekli ilmî cevaplar verilirken, günümüzde birçok Müslüman akademisyen ve araştırmacının oryantalist düşünce yapısına sahip olduğu görülmüştür. Oryantalistler tarafından ortaya atılan birçok görüş ve düşünce, bugün oryantalistler değil, çok sayıda Müslüman düşünür ve araştırmacı tarafından dile getirilmekte ve savunulmaktadır. Oryantalistlerin rasyonalizm, pozitivistlik ve modernitenin etkisiyle akılcılığı ön planda tutarak İslam'ın temel kaynaklarına vâkıf olmadan ortaya attıkları iddiaların, ne yazık ki onların eğittiği kişiler tarafından kabul edildiğine şahit olmaktadır.

Müslümanlar oryantalizm ve Batılılaşma ile beraber dinî, siyasî sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda Batılılar gibi düşünmeye ve hareket etmeye başlamışlardır. Örneğin yardımlaşma, giyinme, sinema ve tiyatro gibi birçok sosyal faaliyette ve sanat hayatında da Batı kültürünün etkisi altına girmiştir. İslamî gruplar dahi el birliği ile yardım/hayır anlayışının geleneksel değişmeyen yüzü olan imeceden, kilisenin yardım geleneği olan kermese dönüştüğü gibi moderniteden dolayı asırlar boyu kendimize ait olan eğlence kültürü de değişmiştir.⁶² Yine oryantalizm, küreselleşme ve popüler kültürün dindarlık anlayışımızda dahi bir dönüşüm gözlemlenmektedir.⁶³ Oryantalizmin etkisiyle artık Hıristiyan kültürünün malı olan Çağdaş Batı Medeniyetinin özellikle sosyal hayatı ilgilendiren ve İslam'ın temel ilkelerine ters olan yaşam şekilleri/kodları, Müslümanların günlük hayatını esir almıştır.

Netice itibarıyla bakıldığında oryantalistler yüzyıllar boyu yaptıkları çalışmalarıyla Doğu'yu dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak analiz edip, sömürme ve parçalamada başarılı olmuşlardır. Özellikle Osmanlı mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde baştan itibaren yönünü Batı'ya sırtını Doğu'ya dönerek, İslamî değerlerden ziyade Batı değerlerini kabul ederek yeni bir sistem kurulmuştur. Eğitim faaliyetleri ve yasaklar ile İslam ötelenerek dinî yaşamak isteyenler

⁶¹ Bkz. Atahan Birol Kartal, "Uluslararası Terörizmin Değişen Yapısı ve Terör Örgütlerinin Sosyal Medyayı Kullanması: Suriye'de DAESH ve PYD Örneği", *Güvenlik Stratejileri*, 2018, Sayı 27, s. 39-77.

⁶² Kermesle ilgili bkz. Mustafa Macit, "Geleneksel Hayır Anlayışının Modern Görünümleri: Kermesler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2010, sayı: 42, s. 175-190; Eğlence kültürü ile ilgili bkz. Mehmet Ali Kirman, "KSÜ İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Mezuniyet Gecesi Hakkında Sosyolojik Bir Değerlendirme", *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı:6, s. 17-42.

⁶³ Bkz. Vejdi Bilgin, "Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 12, sayı: 1, s. 193-214.

cezalandırılmıştır.⁶⁴ Batı'nın pozitivistten türeyen laisizm, sekülerizm, materyalizm ve modernizm; düşünce, sosyal, ekonomik ve kültürel hayata hâkim olmuş ve kendi kültürel değerlerini unutan ve dünyevileşen Müslümanlar, onlar gibi yaşamaya ve düşünmeye başlamışlardır.⁶⁵

SONUÇ

Müslümanların Hıristiyanlarla Mu'te Savaşı (629) ile başlayan siyasî/askerî mücadelelerine sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarından katılmasıyla hâlâ devam etmektedir. Bu mücadelelerde bazen Müslümanlar bazen de Hıristiyanlar başat rol oynamıştır. Özellikle dinî ve kültürel alanlarda gelişen bu mücadeleleri siyasî olaylardan tecrit etmek mümkün değildir. Müslümanların siyasî açıdan güçlü oldukları dönemlerde Batı, bu mücadelede askerî alandan ziyade dinî ve kültürel alanı tercih etmiştir.

Oryantalizm, misyonerlik ve sömürgeciliğin hâkim olduğu bir dünyada, tarih boyunca yapılan mücadeleler sonucunda insanın esir olmayı kabul etmediği gibi, sadece ücretli olarak da çalışmayı istemediği ortaya çıkmıştır. Şu bir gerçek ki, İlk ve Ortaçağ'da insanlar köle sıfatıyla her türlü haktan mahrum bırakılmış, sahibi tarafından istenilen her işte çalıştırılmış ve buna mukabil ona hiçbir hak verilmemiştir. Daha sonra 18. yüzyılın sonlarında “*Büyük Sanayi İnkılâbı*” ile sanayinin gelişmesi sonucunda, müteşebbis konumunda olan sermaye sahipleri çok az bir ücretle işçi çalıştırdılar. Üretimin sonucunda ortaya çıkan ürünün büyük kısmı sermaye sahipleri, çok azını da işçiler alıyordu. Bu durum karşısında özellikle “*Büyük Fransız İnkılâbı*”ndan sonra adil olmayan bu ücret dağılımı birtakım çevreleri harekete geçirdi ve acımasız kapitalizm karşısında bazı iktisadî akımların doğmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışa doğru gittiği yıllarda Batı, Müslümanlara karşı mücadelesini hem siyasî/askerî hem de kültürel olarak yapmaya başlamıştır. Her geçen gün hızını artırarak devam anti-İslam davranışlar günümüzde birçok alanda görülmektedir. Özellikle Filistin-İsrail anlaşmazlığı merkezli bu mücadelede Yahudi olmamalarına rağmen Batı, İsrail'in yanında durmakta ve Müslümanların birlik içerisinde hareket etmelerini önlemektedirler. Müslümanlar bu haliyle siyasî/askerî, ekonomik ve kültürel alanlarda çepeçevre kuşatılmış ve üzülen görmektedir ki, birçok İslam devleti Müslümanlara değil de Batı'ya hizmet etmektedir.

İslam dünyasının ve medeniyetinin tekrar toparlanabilmesi için Hz. Peygamber'in Mekke'de “iyiliği emretmek kötülüğü men etmek” temelli, doğruluğu ve güveni esas alan, meşruiyet, istişare, adalet, liyakat ve ehliyet ile ahlakîliği ön planda tutan Müslüman zihninin tekrar inşa edilmesi gerekmektedir. Müslüman'ın yitik malı olan ilmin tekrar Kur'an-Sünnet eksenli olarak hayata hâkim olmasıyla ancak özlemine çektiğimiz aydınlık günlere ulaşabiliriz. İhtilaf, cehalet, fakr ve istibdadı hayatımızdan çıkarıp, ittihadı, ilme, irfana ve Hz. Peygamber'in esaslarını belirttiği hürriyeti hayatımıza uygularsak İslam medeniyetini tekrar kurabiliriz.

⁶⁴ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s. 201-202.

⁶⁵ Modernizmin Müslümanlar üzerindeki etkisi konusunda bkz. Saffet Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, Mehir Vakfı Yay., Konya 2017.

KAYNAKÇA

- Alkan, Necmettin, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında "Üç"lü Sistem ve "Avrupa Merkezci" Tarih Kurgusu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, c. 2, sayı: 9, ss.23-42.
- , "Tarihin Çağlara Ayrılmasında "Üçlü Sistem" ve Türk-İslam Tarihi'nin Çağ Taksimi Meselesi", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2014, c. 3, sayı: 2, ss. 43-64.
- Altun, Fatmanur, "Post-modern Sömürgecilik", <https://www.fikriyat.com/yazarlar/fatmanur-altun/2017/08/07/post-modern-somurgencilik> (08.06.2020)
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, Akkım Yayınları, 11. bsk., İstanbul 2010.
- Bağcı, H. Emre, "Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 28, ss. 63-79.
- Bilgenoğlu, Ali, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Ün. SBE., İzmir 2013.
- Bilgin, Vejdî, "Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 12, sayı:1, ss. 193-214
- Bulut, Yücel, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2003, c. 3, sayı: 6, ss. 71-106.
- Bulut, Yücel, "Oryantalizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, c.33, ss. 428-437.
- Buzpınar, Şit Tufan, "Fransa-Fransız Sömürgeciliği", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c.13, ss. 185-186.
- Caner, Cantürk - Şengül, Betül, "Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 2018, sayı: 6, ss.45-70.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", *Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, c. 31, sayı:1, ss. 95-136.
- Ceviz, Nurettin, "Libya Tarihine Kısa Bir Bakış", *Orta Doğu Analiz*, 2011, c. 3, sayı: 27, ss.80-90.
- Cleveland, William L., *Modern Orta Doğu Tarihi*, (çev. Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
- Çağlı, Elif, *Kolonyalizmden Emperyalizme*, Tarih Bilinci Yayınları, İstanbul 2002.
- Çelik, Kürşat, "Sykes-Picot Antlaşması Öncesinde Fransa'nın Lübnan Politikası", *Sykes-Picot Gizli Antlaşmasınının 100. Yılında Orta Doğu ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu, (1-3 Aralık 2016)*, Ankara 2019, ss.11-39.
- Çoruk, Ali Şükrü, "Oryantalizm Üzerine Notlar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE. Dergisi*, 2007, c.9, sayı: 2, ss.204-216.
- Deri, Mehmet, *Türkiye'de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2009.
- Dikici, Erkan, "Doğu-Batı Ayrımı Ekseninde Oryantalizm ve Emperyalizm", *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2104, c. 3, sayı: 2, ss. 45-59.
- Düzgün, Şaban Ali, "Bir Şiddetin Anatomisi: Latin Batı'nın Haçlı Terörü", *Dini Araştırmalar*, 2004, c. 7, sayı: 20, ss. 73-92.
- Erşahin, Seyfettin - Sarıçam, İbrahim - Özdemir, Mehmet, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Nobel Yay., Ankara 2011.
- Esed, Muhammed, *et-Tarik ilâ Mekke, Dâru'l-İlim Li'l-Melayin*, Beyrut 1956.
- , *el-İslam ala Müfteriki't-Turuk, Dâru'l-İlim Li'l-Melayim*, Beyrut 1965.
- Gökkır, Bilal, "Kur'an'da Ehl-i Kitap 'Öteki' mi? İslam Araştırmalarında Oryantalizmin Kavramsal Etkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2005, sayı: 14, ss.37-54.
- Gürseler, Ceren, "Yeni Olgusu: 100. Yılında Sykes-Picot Antlaşması, Orta Doğu ve Türkiye", *Akademik Bakış*, 2016, c. 9, sayı: 18, ss. 79-92.
- Halil, İmadüddin, *el-Müsteşrikün ve Siretü'n-Nebeviyye*, Dâru's-Sekâfe, ed-Devha 1989.
- Halil, İmadüddin, *İslam Tarihine Giriş*, (çev. Abdurrahim Şen), Mana Yayınları, İstanbul 2011.
- İzol, Ramazan - Zenginoğlu, Samet, "11 Eylül ve Sonrası: Terörizm, Petrol ve Nükleer Tehdit Ekseninde Orta Doğu", *Hittit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, c. 7, sayı: 2, ss. 423-439.
- Jean Paul Roux, *el-İslam Fi'l-Garb, Çev.NecdeHaçer-Said el-İzz*, Beyrut 1960.
- Jhally, Sut, "Edward Said ile Oryantalizm' Dair", (Röportaj, çev. Adem Köroğlu), *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sayı: 41, ss. 167-178.
- Kalın, İbrahim, *Ben, Öteki ve Ötesi İslam Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, İnsan Yayınları, 19. bsk., İstanbul 2018.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, TTK Yay., 2. bsk., Ankara 1999.
- Kartal, Atahan Birol, "Uluslararası Terörizmin Değişen Yapısı ve Terör Örgütlerinin Sosyal Medyayı Kullanması: Suriye'de DAEŞ ve PYD Örneği", *Güvenlik Stratejileri*, 2018, sayı: 27, ss. 39-77.
- Kavas, Ahmet, "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü", *I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006, ss.103-108.
- , "Sömürgecilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, c.37, ss. 394-397.
- Kirman, Mehmet Ali, "KSÜ İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Mezuniyet Gecesi Hakkında Sosyolojik Bir Değerlendirme", *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı:6, ss. 17-42.
- Köse, Saffet, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, Mehir Vakfı Yay., Konya 2017.
- Kuzudışlı, Bekir, "Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2016, sayı: 25, ss. 7-30.
- Küçük, Cevdet, "Sykes-Picot Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, c. 38, ss.204-206.
- Lugarhi, Raimondo, *Sömürgecilik Tarihi*, (çev. Halim Ünal), E Yayınları, İstanbul 2000.
- Macit, Mustafa, "Geleneksel Hayır Anlayışının Modern Görünümleri: Kermesler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2010, sayı: 42, ss. 175-190.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., 2. baskı, İstanbul 1987.
- Özcan, Azmi, "İngiltere-İngiliz Sömürgeciliği", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c.22, ss. 300-302.
- Özdemir, Emin, "Sömürgecilik-Oryantalizm İlişkisi Kapsamında 19. Yüzyılda Türkistan'a Seyahat Eden İngiliz Seyyahlar", *Türk Yurdu*, 2011, sayı 287.
- Paçacı, Mehmet, "Oryantalizm ve Çağdaş İslamcı Söylem", *İslamiyat*, 2001, sayı 4, ss.91-110.
- Paret, Rudi, *ed-Dirâsâtü'l-İslamiyye'l-Arabiyye'Fi'l-Câmiati'l-Almaniyye*, (çev. Mustafa Mahir, Kahire 1967.
- Pew Research Center, <http://www.pewglobal.org/2011/07/21/muslim-western-tensions-persist/>
- Said, Edward, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, (çev. S. Ayaz), Pınar Yay., 2.bsk., İstanbul 1989.
- Sayım, Gülbahar, *Batı'da İslamofobi ve Medya: Fransa Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Ün. SBE., Ankara 2017.
- Sayın, Abdullah, "Fransa'nın Afrika Kitası'ndaki Sömürgeci Politikaları ve Cezayir", *Social Sciences Studies Journal*, 2017, c. 3, sayı: 8, ss. 1759-1773.
- Seydi, Süleyman, "İkinci Dünya Savaşı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2016, c. EK-1, ss. 632-635.

Sibâî, Mustafa, *el-İstişrak ve'l-Müsteşrikûn*, Beyrut 1979.

Suleiman, Michael, *American Images of Middle East Peoples: Impact of the High School*, Middle East Studies Association, New York 1977.

Şentürk, Recep, "Oryantalizm ve Sosyal Teori, Oryantalizmi Yeniden Okumak", *Bati'da İslam çalışmaları Sempozyumu, (11-12 Mayıs 2002 Adapazarı)*, DİB Yayınları, Ankara 2003.

Taşçı, Özcan, "C. H. Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandte Orientalistik) Anlayışı-Oryantalizm Çalışmalarının Siyasallaşma Süreci", *Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2006, c. 47, sayı: 2, ss. 143-164.

Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

Vezzân, Adnan, *el-İstişrak ve'l-Müsteşrikûn*, Mekke 1984.

Yararış, Ahmet, "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)",

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2007, c. 9, sayı: 2, ss. 121-130.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Şûra Yay., İstanbul, 1993.

Yılmaz, Yasin, "العلاقات التركيبية الجزئية من (1830-1962) الاحتلال الفرنسي التي ثورة التحرير", *Akif Mohand Olcah Üniversitesi Maarif Dergisi*, 2017, sayı: 17, ss. 43-65.

Zakzûk, Mahmud Hamdî, *el-İstişrak ve'l-Halfiyetü'l-Fikriyyeli's-Sıra'l-Hadârî*, Kuveyt 1404/1984.